

OSMANLI DEVLETİNDE TUZ ÜRETİMİ VE DAĞITIMI

Mehmet DEMİRTAŞ*

Özet : İlk çağlardan bu yana insanların hayatında önemli bir yer işgal eden tuzun kullanım alanları çeşitlilik gösterir. Başta gıdaların korunması ve tatlandırılması olmak üzere, tıptan sanayiye,hayvancılıktan tarıma kadar bir çok konuda tuza ihtiyaç duyan insan, bu maddeyi temin etmede bir hayli çaba sarf etmiştir.Günümüzde olmasa bile tuz için insanlar büyük sıkıntılara göğüs germişler ve emek vermişlerdir.

Osmanlı Devleti tuz kaynakları bakımından zengin bir ülke idi. Buna rağmen tuzun üretiminden nakliyatına ve satışına kadar ciddi bir sistem kurmuş ve bunun işleme için gerekli tedbirleri almıştı. Ülkenin belli yerlerinde çıkarılan tuzun üretimi, satışı ve dağıtımı devlet kontrolünde olmuş ve devletin önemli gelir kalemlerinden birini oluşturmuştu.Bu nedenle devlet, tuz üretimi ve dağıtımını da belli bazı kurallar dahilinde gerçekleştirmiştir. Tuzun dağıtımını tüccarlar yapmakta idiler. Bunlar tuzlulardan aldıkları tuzu başkent İstanbul'a getirip Tuz Emini'ne teslim ederlerdi. Bundan sonraki sürecin iyi bir şekilde işlenmesini bu görevliler sağlardı. İstanbul'a getirilen tuzun dağıtımını da belli bir nizamla göre gerçekleştirdi.

Anahtar kelimeler: Tuz, Tüccar, Üretim, Nakliyat, Liman

Tuz insan hayatında her zaman önemli bir yer tutmuştur.Eski çağlardan itibaren insanlar yiyeceklerini çürümelere karşı korumak ve tatlandırmak için tuza ihtiyaç duymuşlardır.Daha sonraki dönemlerde tuzun söz konusu işlevlerine ilave olarak, sanayide ve insan sağlığının korunmasında da işe yaradığı anlaşılmış ve önemi daha da artmıştır.

İnsanlar tuz bulmak için çoğu zaman çeşitli zahmetlere ve tehlikelere katlanmak ve uzun mesafeler kat etmek zorunda kalmışlardır.

Altaylarda tuz bulunmadığından kıymetine binaen çok uzaklardan ve zorlu bir yolculuktan sonra ülkeye getirilir,hatta gözden çıkarılan yaşlılar tuza gönderilirdi.Yine tuz Romalılarda askerlere ücret olarak dağıtılırdı(Naskali, 2004: XI). Anadolu'da da tuz benzer bir önemi haiz idi. Nitekim 1258 yılında Moğolların Malatya'yı muhasarası sırasında çıkan kıtlık yüzünden, bir merkep yükü tuzun fiyatı 500 beyaz sikkeye ulaşmıştı (Bezer, 2004: 211).

Tuz Avrupa ülkelerinde de önemli bir ticari maldı.Ticaretin en yaygın malların başında gelmekte idi. Akdeniz'de tuz nakliyatı yapan tekneler gümrük vergisinden muaf tutulmuşlardı. Yük taşıyan tekne sahiplerine taşıma bedeli olarak tuz verilmekte idi (Braudel, 1990: 69,144.).

Afrika ülkelerinde de tuz toplum hayatında önemli bir yer tutmakta, devletlerin ticaret yapma şekillerine yön vermekte idi. 1450'de Mali'de tuz,

* Okt.Dr., Yüzüncüyıl Üniversitesi Tatvan MYO.

aynı ağırlıktaki altınla mübadele edilmekte idi (Braudel, 1990: 315). Günümüzde tuz halen Sudan bölgesi ve güneydeki ormanlarda yaşayan yerliler tarafından para yerine kullanılmaktadır (Şahin, 2004: 28). Böylesine önemli bir ticari mal olarak toplumların hayatına etki eden tuz bazı sorunların ortaya çıkmasına da yol açmakta idi. Bu sorunların başında tuz kaçakçılığı gelmekte idi.

Ülkelerin gelirlerini azaltan bir durum olan kaçakçılıktaki asıl nedenlerin başında yasaklama gelmektedir. Başka bir neden ise daha fazla kazanç elde etme isteğidir. Geçmişte tuz, dünyanın bir çok yerinde satışı devlet tekelinde olan mallar arsında yer almıştır. Dolayısıyla kaçakçılığı en fazla yapılan mallardan olmuştur. Bu durum, tuzun elde edilmesi, işlenmesi, taşınması, vergilendirilmesi, satılması, tuzlaların korunması ve denetlenmesi sürecini daha işler bir hale getirmiş ve devletler ticari, kültürel, dini, askeri ilişkiler, düşünceler ve düzenlemeler geliştirmek zorunda kalmışlardır (Beyoğlu, 2004: 201).

Osmanlı Devleti'nde deniz ve büyük göllerin kıyısında bulunan yerleşim birimlerindeki tuzlalarda (Ergenç, 1988: 531). ve yer altı tuz yataklarında (Güçer, 1963: 1). üretilen tuz, sanayide, yiyecek maddelerinin uzun süre saklanmasında ve gündelik tüketimde (*BOA. MD, 7, Hk: 1034*)¹ fazlasıyla ihtiyaç duyulan maddelerdendi. Gelirleri Osmanlı hazinesinin önemli kalemlerinden olan tuzlar ülkenin bir çok yerinde faaliyet göstermekte idiler. Başlıcaları Akdeniz sahillerinde, Kıbrıs, Becin (Menteşe Livası), Batnos (Aydın Livası), İzmir, Menemen, Rodos, Çandarlı, Midilli, Kızılcatuzla, Enez Gümölcine, Selanik, Ağrıboz, Mora, İnebahtı Adriyatik sahillerinde Avlonya ve Delvine'de, Karadeniz bölgesinde Ahyolu Tekfurköyü'nde, Anadolu'da Koçhisar Gölü'nde, Hacıbektaş ve Divriği'de, Rumeli'de İzvornik'te, tabi devletlerden Boğdan, Eflak, Transilvanya ve Raguz'a da (Mantran, 1990: 189, Güçer, 1963: 1) bulunan tuzlaların gelirleri çoğunlukla ya padişah haslarının ya da yüksek görevlilerin dirliklerinin gelir kalemleri arasında yer almakta idi (Ergenç, 1988: 531).

Tuz, devlet için önemli gelir kalemlerindendi, (*BOA, MD, 3, Hk: 696*)² Suriye ve İzmir limanlarından Avrupa'ya ihraç edilmekte idi (Beyoğlu, 2004: 202). Akarsular, madenler göller, denizler devlet malı sayıldıklarından tuzlaların mülkiyeti de devlete aitti. Dolayısıyla buralarda üretilen tuz devletin malı sayılmakta idi. "*Mal benimdür, amilin değildir, ana göre ihtimam edeler.*" (İnalçık ve Anhegger, 2000: 35) Tuzlaların öneminden dolayı tuzcular bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı (İnalçık, 1996²: 53). Bu kapsamda, hayvanlarıyla tuz nakliyatı yapan "*yürükler*" hizmetlerine karşılık olarak avâız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olmuşlardı (Kütükoğlu, 1999: 572). Tuz üretimi ve İstanbul'a getirilmesi ise iltizama verilmişti (Mantran, 1990: 189). Küçük tuzlaların, özel şahısların mülkiyetine bırakıldığı da rastlanan bir durumdu (Güçer, 1963: 4).

Devlet tuzlaların açılması aşamasından tuz üretimine kadarki süreçte son derece titiz davranır ve her türlü ihtimali göz önünde bulundurarak işe başlardı. Öncelikle açılacak tuzlaların randımanlı ve kârlı olduğuna kanaat getirilirse üretime izin verilirdi. Tuzlalar açıldıktan sonra, üretimden satışa kadar bütün işlemler bir nizama bağlanırdı. Hangi tuzlanın hangi bölgelere tuz satabileceği

(örü) tespit edilerek bunun dışında bir satışa izin verilmezdi. Ancak herhangi bir tuzlanın mahsulü, kötü hava şartlarının etkisiyle örsünün ihtiyacını karşılamayacak kadar azalmışsa, hükümetin onayı ile civar örsünün tuzlasının mahsulü, bu söz konusu tuzlanın örsünde satılabilirdi (Kütükoğlu, 1999: 572).

Tuzlanın tuz satışları, nakliyatı, tuzun depolanması da belli bazı kurallar çerçevesinde yürütülürdü. Tuzun büyük bir kısmı tuzlada, ithal edilen tuzlar ithal kapısında, bir kısmı da örsünün tali satış reyonları olan divanlarda, şehir ve kasabalardaki perakendeci tuz dükkânlarında satılırdı (Güçer, 1963: 28).

Tuz tüccarları, havaların tuz nakliyatına elverişli olduğu mevsimlerde münferiden veya toplu olarak tuzlalara uğrar, yerleşmiş kurallara uygun olarak belli şartlar ve narhlarla tuzu satın alırlardı (Güçer, 1963: 28).

Tuzla veya giriş iskelelerinden tuz alan tüccarlar civarda bulunan örülere sapsadan tuzlanın kendi örsü dahilinde tuzunu satmak mecburiyetinde idiler. Aksi bir davranışta bulunan tüccar yakalandığında tuzu ve hayvanı müsadere edilir, kendilerine de çeşitli cezalar verilirdi (İnalçık ve Anhegger, 2000: 29).

XV. yüzyıl sonlarında Selanik Tuzlası için tespit edilmiş olan narha göre tuzun 1200 dirhemi 1 akçe idi (İnalçık ve Anhegger, 2000: 34). Ahyolu narhı da, 1200 dirhemi 1 akçe, Rodos narhı ise 1500 dirhemi 1 akçe olarak tespit edilmişti (Güçer, 1963: 27).

Tuz fiyatlarının uzun süreler boyunca değişmediği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Güçer, III. Mehmet dönemine ait olması gereken bir kayıтта, “*tuzcular hasıl eyledikleri tuzun miri hizmetinde eminler mezürün cemi zamanda otuzar akçaya satalar*” şeklindeki ifadeyi aktarmaktadır. Güçer, bu kayıтта yer alan “*cem’i zamanda*” tabirinin “*her zaman*” anlamına geldiğini, bu zaman aralığının geçmişe şamil olduğu gibi uzun bir geleceği de içine aldığı söylemektedir (Güçer, 1963: 27-28).

Tuz fiyatları yerine, kalitesine ve dönemine göre farklılıklar göstermekle birlikte, fiyat tespitinde asıl belirleyici olan unsur tuzun kalitesi idi. 1640 tarihli narh defterinde Kefe ve Tuzla tuzunun getürücü (toptancı) fiyatı 1 akçeye 700 dirhem, mukim (perakendeci) fiyatı ise 1 akçeye 600 dirhem, Çok daha kaliteli Eflak tuzunun ise getürücü fiyatının 400 dirhemi 1 akçe, mukim fiyatının 300 dirhemi 1 akçe idi (Yücel, 1992: 32, Kütükoğlu, 1983: 95).

Tuz tüccarları zaman zaman haksız muamelelere maruz kalırlar, tuzlarına el konulur (BOA. MD. 7, Hk. 1034) veya bazı tüccarlar getirmeyi taahhüt ettikleri tuzu İstanbul’a getirmeyi başaramazlardı (BOA. MD. 3, Hk. 963). Görülen aksamalardan biri de, tuzlaların sıklıkla olmasa bile baskına uğraması idi ki (BOA. MD. 3, Hk. 269), devlet bu durumlarda tuzlaların güvenliği için fazladan önlem almak zorunda kalırdı (BOA. MD. 6, Hk. 536).

İstanbul’a getirilen tuzlar tuz eminine (Evlıya Çelebi, 1314: 564) teslim edilmekte, o da tuzu, tuzcu esnafına dağıtmakta idi. Kömürçüyan, tuzcu dükkânlarının balık pazarında yer aldığını, Ahyolu ile Kefe’den fındık ve ceviz büyüklüğünde tuzlar getirildiğini, Ulah memleketlerinden getirilen tuzun tek bir parçasının bir beygir yükü olacak kadar büyük olduğunu söylemektedir

(Kömürçüyan, 1988²: 15). Evliya Çelebi'ye göre tuzcular ekmekçilerin yamakları idiler (*Evliya Çelebi, 1314: 537*). Evliya Çelebi'nin tuzcu esnafı dediği kimseler miri tuz ambarlarından sorumlu olan kimseler olmalıydılar. Aralık 1681 tarihinde İstanbul'da 9 adet tuzcu dükkânı faaliyet göstermekte idi (*İBK. MC. B – 2: 16 – a.*). Bu dükkânlar miri tuz ambarları dışında kalan ve tuz satan işyerleri idi. İstanbul'daki tuzcu dükkanları, iltizam usulü ile işletilirdi (Faroqhi, 2000³: 70).

Tuzun, köy köy, kasaba kasaba dolaştırılması yasak olduğu için dağıtımı “*perakendeci devlet dükkânlarından*” (Güçer, 1963: 29) yapılmakta idi. Bu dağıtım sırasında zaman zaman anlaşmazlıklar görülmekte idi. Bunun nedeni mecburi tuz mübayaası idi. Tuzlaların ürettikleri tuzun tamamını tüketmek amacıyla devlet, tuzun tahsisatında mecburiyet getirmişti. İş gereği tuz kullanmak zorunda olan kimseler veya yerler belli bir miktar tuz almak durumunda idiler. Bu nedenle tuz ticareti ile uğraşan yabancı gemilerin kıyılara uğrayıp tuz almalarına göz yumulduğu da olurdu (Faroqhi, 2000³: 108). 1646 tarihinde fırıncılar almaları gereken tuzun bir bölümünü unculara vermek istedikleri için tuzcularla fırıncılar ve uncular arasında tartışmalar çıkmış, mesele İstanbul kadısına intikal etmiş, kadıdan sorunun çözümü istenmişti: “... *kadimden bu ana gelince uncu taifesine tuz tevzii olunugelmemiş iken etmekçi taifesi tuz tevzi' ideruz diyü niza eylediklerinden...*” (*BOA. MD. 90, Hk: 390,) 1116 / 1704 tarihli bir belgede Ahyolu tuzlasında üretilen tuzun tamamının kendi mahallinde tüketilemediğini ve artan tuzun İstanbul'a gönderilerek narh üzerinden ekmekçi, çörekçi ve bakkallara verilmesi için arzuhal yazılmıştı (BOA. CT. B: 4023).*

Bütün bu gelişmeler, ülkenin tuz madeni konusunda bir hayli zengin durumda olmasından kaynaklanmakta idi. Devlet, ihtiyaç fazlası tuzu tüketmek için gerektiğinde kanuni olmayan yolları dahi görmezden gelebilmekteydi. Kaçakçılığı ise aynı hoşgörü ile karşılamayan devletin bu tavrını, kaçakçılığın, devlet gelirlerini azaltan bir eylem olması ile izah etmek mümkündür.

Notlar

1. Tuz zaman zaman bir cezalandırma aracı olarak ta kullanılmıştı. Hükümde, yasağa riayet etmeyen meyhanelerin şaraplarına tuz katılarak sirke yapılması istenmişti.

2. Devlet tuz getiren tüccardan gemilerin ebadına göre çeşitli vergiler ve harçlar almakta idi. İstanbul'a en fazla tuz getirilen yerlerden biri olan Ahyolu (Silistre, Rumili-i Şarkî-Burgaz) tuzundan 80 akçe vergi, 6 akçe harç alınmakta idi. Kefe tuzundan alınan vergi miktarı da Ahyolu tuzundaki gibi idi. (Mantran, *İstanbul – I, s.297*).

Abstract : Salt has taken a vital place in human life since first ages. Its usage fields are different especially for preserving and flavouring food, it is used in medicine, cattle- breeding and agriculture. Mankinel has striven very much to get it.

Ottoman State was a rich country in salt sources. It has established a serious system for production and selling and has taken necessary precaution to control it regularly.

The production, sale and distribution of the salt that was produced in different areas has become an important income of the state. For that reason the state has produced and distributed it in some definite standards.

The distribution of salt was done by merchants. They were delivering the salt they brought from saltpan to official personnel. After that the process of its distribution was controlled and followed by these official personnel. The salt that was brought to İstanbul has been distributed in definite rules.

Key Words: Salt, Merchant, Production, Transport, Seaport

Kaynakça

- Beyoğlu, Süleyman, (2004) “Osmanlı Devletinde Tuza Dair Bazı Problemler (1914-1923)”, *Tuz Kitabı*, Kitabevi Yayınları, ss. 201-207.
- Bezer, Gülay Ögün (2004) “Selçuklular Zamanında Tuz”, *Tuz Kitabı* Kitabevi Yayınları, İstanbul, ss.208-215.
- BOA. MD. 3, Hk. 269,24 Zilkade 966 - 28 Ağustos 1559.
- BOA. MD. 3, Hk. 696, 16 Rebiyülahir 967 – 15 Ocak 1560.
- BOA. MD. 3, Hk. 963, 29 B 967 – 25 Nisan 1560.
- BOA. MD., 6, 536, 28 Ramazan 972-29 Nisan 1565.
- BOA. MD, 7, Hk. 1034, 26 Zilkade 975 – 22 Haziran 1568.
- BOA. MD. 90, Hk. 390, 17 Şaban 1056 – 28 Eylül 1646.
- BOA. CT. B. (Cevdet Tasnifi, Belediye), 4023, 1116 / 1704.
- Braudel, Fernand, (1990) Akdeniz ve Akdeniz Dünyası –I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul.
- Ergenç, Özer, (1988) “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Bulleten - LIII*, ss. 501-533.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi - I, (1314), Dersaadet İkdam Matbaası, İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya, (2000), Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Güçer, Lütfi (1963) “XV. – XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İFM. C.XXI*, ss.1-47.
- İBK. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi), MC. B– 2, s. 16–a.
- İnalçık, Halil, (1996), Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul.
- Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani*, İnalçık, Anhegger Neşri, (2000), TTK Yayınları, Ankara.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi (1988) İstanbul Tarihi, XVII. Yüzyılda İstanbul, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul.

- Kütükoğlu, Mübahat, (1983) Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, Enderun Yayınlar, İstanbul.
- Mübahat, (1999) “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi – II*, Zaman Yayınları, İstanbul, ss. 513-650.
- Mantran, Robert, (1990) *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul (Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi) - I*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, TTK Yayınları, Ankara.
- Naskali, Emine Gürsoy, (2004), “Giriş”, *Tuz Kitabı*, Edt.Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen, Kitabevi Yayınları, İstanbul, ss. XI-XIII.
- Şahin, Cemalettin, (2004), “Türkiye’de Tuza Atfedilen Yer Adları”, *Tuz Kitabı*, Kitabevi Yayınları, ss. 28-57.
- Yücel, Yaşar, (1992), Osmanlı Ekonomi- Kültür –Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak, Es’ar Defteri (1640 Tarihli), TTK Yayınları, Ankara.